



Az örökkévalóság vagy a pillanat nézőpontjából?

Somló Bódog mint „az államtudomány embere”¹

Takács Péter

Jogász, egyetemi tanár, Széchenyi István Egyetem
E-mail: takacs.peter@sze.hu.

Összefoglalás. A tanulmány a jogfilozófus Somló Bódog államról kialakított elméleteit vizsgálja. Azt állítja, hogy Somlónak három államelmélete volt. Az egyiket az *Állami beavatkozás és individualismus* (1903) államszociológiai utalásából lehet megismerni, a másikat a *Juristische Grundlehre* (1917) jogi jellegű államelmélete jelentette, a harmadik a befejezetlenül maradt *Állambölcseleti jegyzetek* (1919/20) lapjairól rekonstruálható. Az első elmélet központi gondolata a *szabályozás*, a második központi fogalma a *Rechtsmacht* (jogi hatalom), a harmadik pedig az elmélettörténet állítólagos *örök igazságai* körül forog.

Kulcsszavak: Somló Bódog, államelmélet, jogfilozófia, állami beavatkozás, állambölcselet-történet

Abstract. From the point of view of eternity or that of the moment? Felix Somló on the state

This paper examines the luminous Hungarian legal philosopher, Felix Somló's theories on the state. It claims that Somló had three theories of state. The first could be reconstructed from the sociological allusions and hints of his first book, titled *State intervention and individualism* (1903), the second was his theory of state based on legal concept in a neokantian fashion, explicated in his *Juristische Grundlehre (Basic Legal Concepts and Ideas, 1917)*, and the third is an unfinished theory of a *Notes for a Philosophy of State* (1919/20). The core idea of the first theory is regulation (which was considered by Somló as interference), the central concept of the second is a so called *Rechtsmacht* (legal might; which was coined by Somló), whereas the third revolves around the so called eternal truth of history of ideas.

1 E tanulmány az OTKA K 108790. számú, *A modern állam változásai – Történeti perspektívák és a jelenkori kihívásokra adott válaszok* című projektje keretében és támogatásával készült. A szöveg alapja a *Somló Bódog államelmélete(i)* című előadás, amely a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem által szervezett, a *Magyar Tudomány Napja Erdélyben: Somló Bódog, Moór Gyula és Horváth Barna jogfilozófiájának aktualitása (Magyar Jogfilozófusok Kolozsvári Tanácskozása)* rendezvényen hangzott el 2015. november 7-én, Kolozsváron.

Keywords: Felix Somló, theory of state, political science, legal theory, state intervention, history of political philosophy

Somló Bódogot ma mindenekelőtt jogfilozófusnak tartjuk, s úgy gondoljuk, hogy főműve méltán tekinthető az újkantiánus jogelmélet nemzetközi mércék szerint is klasszikus alkotásának. Az árnyaltabb értékelés során ehhez még hozzátesszük, hogy jelentős szerepe volt a magyar szociológia megszületésében is. Ez a megítélés lényegében helyes, ám ha nem egészítjük ki Somló folyamatos – életpályája valamennyi szakaszában jelen lévő és különböző művekben tárgyiasuló – államelméleti érdeklődésével, véleményem szerint csupán részlegesnek mondható. Jelen tanulmányban ezen érdeklődés eredményeként született munkáinak áttekintésével szeretnék hozzájárulni az életmű értékeléséhez, s ilyenképpen az eddig kialakult hangsúlyok részleges módosításához. Azt állítom, hogy a *jogfilozófus Somló* mellett érdemes odafigyelnünk az *államtudós Somló* munkásságára is. E téma kapcsán két kérdést fogalmazok meg, melyekre egyértelmű választ adok. Az írás végén felvetek egy harmadik problémát is, amivel kapcsolatban azonban csak olyan szempontokat jelzek röviden, amelyek alapján az olvasó ezt végiggondolhatja.

1.

Az első kérdés az, hogy Somló Bódognak vajon volt-e egyáltalán államelmélete, az államról alkotott általános elmélet értelmében. E kérdést azért kell felvetni, mert életében nem jelent meg tőle olyan mű, amelynek kizárólagos tárgya az állam vagy annak valamely jellemzője legyen. Az, hogy „kizárólag” az állam kérdéseit elemezte volna, még az első alkotói korszakában keletkezett *Állami beavatkozás és individualismus*² című munkájáról sem jelenthető ki feltétel nélkül. Ebben ugyanis azt vizsgálta, hogy mi a kapcsolat bizonyos társadalmi folyamatok és az állam egy meghatározott tevékenysége között. Így ez a magyar társadalomtudomány története szempontjából oly fontos munka mai tudomány-rendszertani kategóriáink szerint leginkább szociológiának, pontosabban általános társadalomelméletnek minősíthető. Ehhez persze hozzátesszem, hogy vitathatatlan államszociológiai utalásai és kiváltott hatása³ okán a mű része lett államelméleti hagyományunknak is.

2 Somló 1903a.

3 A könyvről Szabó Ervin írt hosszú recenziót, a recenzensek gyakori eljárását követve: saját nézeteit a recenzált mű ismertetésénél és bírálatánál jóval bővebben fejte ki. Vö. Szabó 1903b. Erre Somló tömören reagált, majd a válasza Szabó még tömörebben viszontválaszolt; lásd Somló 1903d; Szabó 1903a. A vita az állam szerepével kapcsolatos elméleti kérdéseket is érintett. A mű által kiváltott közvetlen hatást illetően lásd még Jászi Oszkár recenzióját (*Athenaeum*, 12. évf. 1903/2. sz. 309–320.) és a következő – félreértésekben bővelkedő – kritikát: Eszterházy 1907.

Miközben életében nem jelent meg tőle kizárólag az állam kérdéseit vizsgáló munka, műveinek jegyzékét⁴ áttekintve meglepődve konstatáljuk, hogy meglehetősen sok olyan írása van, amely valamilyen formában és mértékben az állammal vagy a politikával foglalkozik. Ezek számát kb. húszra tehetjük, ami összes írásának mintegy harmada. Bár ezek közül sok recenzió, lexikoncikk vagy más okból rövidebb szöveg, mégis jól látható belőlük, hogy Somlót pályájának kezdetétől folyamatosan érdekelték az állam és a politika kérdései. Publikációi alapján úgy tűnhet, hogy ez irányú érdeklődése 1910 és 1917 között alábbhagyott, de – mint később utalok rá – ez a látszat meglehetősen csalóka.

Mint közismert, a jogi doktorátus mellé igen hamar megszerezte az államtudományi doktorátust is, s már egyetemi disszertációja is a modern állam egyik intézményesült formáját, a parlamentarizmust vizsgálta.⁵ Egyik korai tudósi szárnypróbálgatása ugyancsak az állam sajátos működési módjával, a háborúval és a békével foglalkozott,⁶ imént említett lexikonszócikkeinek egy része pedig az állam- és jogbölcselet klasszikusainak mondott gondolkodókat – Arisztotelészt, Grotiust, Hobbes-t, Rousseau-t, Fichtét, Kantot – mutatta be.⁷ Első recenzióit szinte kizárólag az állam kérdéseit tárgyaló vagy azokkal kapcsolatban álló művekről írta: Teg[h]ze Gyula ún. szerves államelméletéről, Sebald Rudolf Steinmetznek a háborúk társadalomtanát elemző első művéről, Edmond Kellynek a szociális evolúció és az állam összefüggését tárgyaló filozófiájáról, a később gyanús alakok közé keveredett antropológus, zoológus és filozófus, Ludwig Woltmann politikai antropológiájáról, végül pedig a tudós és politikus Jászi Oszkár történelmi materializmus állambölcseletét tárgyaló művének első kiadásáról.⁸

Talán nem túlzás kijelenteni, hogy Somlót az állam és a politika elméleti kérdései akkor is érdekelték, amikor a 20. század első évtizedében lényegében szociológiai kérdéseket vizsgált. Ezzel – részint a szociológia tudományának akkori színvonala és helyzete miatt – alkalmasint belefutott az ún. tudós- vagy politikusproblémába is, amivel nemcsak az életművéről zajló diskurzust határozta meg,⁹ de néhány kortársa mellett egyes későbbi elemzők malíciáját is sikerült magára vonnia.¹⁰

4 Műveinek legteljesebb, bár talán még mindig nem teljes bibliográfiájaként lásd Zódi 1995; Szegő 1999. 163–171.; Varga 1999; Funke–Sólyom 2013.

5 Somló 1895.

6 Somló 1900c.

7 Lásd *Magyar Jogi Lexikon* [az 1–3. kötet alcíme szerint „öt kötetben”, a 4–6. kötet alcíme szerint „hat kötetben”], 1–6 kötet. Szerk.: Márkus Dezső, „számos szakférfiú közreműködésével”. Budapest, Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., 1898–1907. *passim*. A Somló által írt szócikkek: 1. kötet: 302–303. („Aristoteles”), 2. kötet: 281–282. („Bölcsészeti jogtudomány”), 3. kötet: 315–316. („Emberi jogok”), 445–446. („Észjog”), 635–636. („Fichte”), 793. („Grotius”), 4. kötet: 51–57. („Házasság”), 171. („Hobbes”), 536–537. („Kant”), 6. kötet: 250–251. („Rousseau”) és 585–586. („Természetjog”).

8 Lásd Somló 1900b; Somló 1902; Somló 1903c; Somló 1903b.

9 Vö. e tekintetben Litván 1973 és Nagy 1981 (valamint Nagy 1993. 61–88.)

10 Lásd például a következő írásokat. Somló 1905b, valamint Somló 1906b. A malíciát sejtő megjegyzéssel arra utalok, hogy egy kortárs elemző – feltehetőleg a 20. század eleje egyik, neki

S ha mindehhez hozzávesszük, hogy a több éves csendes és a közélettől visszahúzódó munkálkodás eredményeként 1917-re elkészült *Juristische Grundlehre* 531 oldalából mintegy száz oldal, vagyis a mű csaknem egyötöde az állam kérdéseivel foglalkozik,¹¹ akkor biztosak lehetünk abban, hogy az állam Somló számára nem valami mellékes vizsgálati tárgy volt, hanem ebben az időszakban is érdeklődésének fókuszpontjában állt.

Ám annak perdöntő bizonyítéka, hogy Somló államról alkotott elgondolása nem egyszerűen egy általános társadalomelmélet alkalmazása vagy egy jogfilozófusnak a jogról alkotott elmélete keretében kifejtett és ahhoz igazodó teóriája volt, az a par excellence állambölcselet, aminek megírására élete utolsó két évét szánta. E munka részben kéziratban maradt. Naplófeljegyzéseiből és megjelent írásaiból teljesen nyilvánvaló, hogy az 1918-as és 1919-es „influenzák és forradalmak után”¹² felhagyott filozófiai olvasmányjaival, valamint az ún. „első filozófia” kidolgozására irányuló törekvésével,¹³ és – minden bizonnyal a történelem alakulására reagálva – egy *állambölcselet* megírásába kezdett. Az 1896 óta többkevesebb rendszerességgel vezetett naplója 1919. április 15-én meg is szakadt. E naplóba – amelybe olvasmányait is vezette (s amelyben e tekintetben még 1918-ban is Bergson, Leibniz, Bolzano, Kant és Schopenhauer neve szerepelt) – ekkor a következőket jegyezte fel: „1919. április 15. Lenin: A szovjethatalom soron lévő feladatai. Kiváló taktikus. Érvelése inkább az adott helyzetből következik, semmint az örökkévalóságból. Sub specie momenti.”¹⁴ A budapesti jogi kar bezárásáról szóló feljegyzés néhány mondatát nem számítva ez volt utolsó naplóbejegyzése. S ezzel egyfel megdoldotta azon lehetőségek számát, hogy életét, életművét, halálát vagy mindezek egy-egy momentumát az utókor szimbolikus-metaforikus módon értelmezze.

Miközben az ilyen értelmezéseket nem tartom sem feleslegesnek, sem tévútra vezetőnek, az e tanulmány címével jelzett problémán túl nem kívánok itt élni e lehetőséggel, és inkább a következő tételt fogalmazom meg. A bolsevizmus kérdéseivel való közelebbi megismerkedés,¹⁵ illetőleg az, hogy mindez a forradal-

nem tetsző tudományos és politikai mozgalmának hiteltelenítése céljából – az első írást a „tudós Somló”, a másodikat a „politikus Somló” műveként állította szembe egymással (vö. *Magyar Szemle*, 11. évf. 2002/7–8. sz. 66–90.).

11 Somló 1917.

12 Utalás egyik naplóbejegyzésére, ahol így fogalmazott: „egy második influenza és egy második, a bolsevik forradalom után...” stb. Lásd Somló 1919. Itt jegyzem meg, hogy naplójának és levelezésének közérdeklődésre számot tartó része olvasható: Funke-Sólyom 2013. 95–165.

13 Az „első filozófia” kidolgozására irányuló törekvésnek a somlói életműben játszott jelentőségéről lásd Szegő 1999. 12. Jegyzetei később megjelentek nyomtatásban; az anyagot Moór Gyula rendezte sajtó alá. Lásd Felix Somló 1926.

14 Somló 1919.

15 Somló pályája elejétől kezdve folyamatosan foglalkozott a *marxizmus* valamilyen aspektusával, például a történelmi materializmussal, a *bolsevizmus* problémája és Lenin elmélete iránt azonban csak 1918/19-ben kezdett érdeklődni. Ennek okai nyilvánvalóak: „A bolsevizmus óriásléptekkel közeledik” – írta Naplójába 1919. január 10-én.

mak idején történt, szerintem nem jelenti azt, hogy Somló bármilyen értelemben is politizálni kezdett volna, akárcsak a közéleti aktivitás értelmében is, de még csak azt sem, hogy a politika „beszippantotta”¹⁶ volna őt. Csupán azt jelenti: érdeklődése újra az állam elmélete felé fordult, és átlátta, hogy kora történéseinek megértéséhez meg kell ismernie a gyakorlati hatásokkal bíró kortárs politikai elméleteket, akár helyesek vagy „örökérvényűek” azok, akár nem.

Egy állambölcseleti mű megírására vonatkozó tervét megőrzött kéziratai ezt egyértelműen bizonyítják. Az *Állambölcseleti jegyzetek*, valamint a „*Platon államtana*” és *vegyes jogfilozófiai jegyzetek* című autográf kéziratból¹⁷ egy lényegében elmélettörténeti jellegű mű körvonalai rajzolódni látnak ki. E tervezett állambölcseleti mű kézirati anyagának egy része nyomtatásban is megjelent – igaz, „szétszórtan” és részletekben. Két hosszabb tanulmányt – egy Platónról és egy Machiavelliről szólót – maga Somló adott le közlésre 1920-ban; ezek egyikének megjelenését még megélte.¹⁸ Számos vázlatának – így a tematikus állambölcseleti jegyzeteknek,¹⁹ valamint az Arisztotelész *Politikájáról* és Szent Ágoston állambölcseletéről írott feljegyzéseinek²⁰ – a megjelentetése Varga Csabának köszönhető. Hosszabb vázlatok köréből nem jelentek meg a Ciceróról és az Aquinói Szent Tamásról írott jegyzetei. A rövid, gyakran csak egy-két oldalas jegyzetek olykor – így Polübiosz és Bodin esetén – csak fejezetcímlapok, esetleg rövid bölcsségek (Xenophón esetében például pusztán annyi, hogy ő volt „az ókor Machiavellije”), a rövidebb vázlatok pedig, így az a négy lap is, ami Kempis Tamásról²¹ szól, legfeljebb csak árnyalják a képet. Aki meg akarja ítélni az egész kézirat tartalmát, annak e szétszórtan megjelent és a még kéziratban lévő anyagot valahogyan egybe kell olvasnia, hogy ne mondjam: „egybe kell néznie”. Ha ezt megtesszük, e *synopsis* egy nem feltétlenül „végső summázatnak” szánt, bár kétségtelenül akként is értel-

16 „A politika – fogalmazott legutóbb Andreas Funke és Sólyom Péter – 1919-ben újra beszippantotta Somlót. Amint az ún. Somló-affér idején, 1903-ban, újra összekeveredtek személyes életkörülményei, a politikai fejlemények és tudományos érdeklődése”. Lásd Funke-Sólyom 2013. 89.

17 Lásd Somló (é. n.) a. és Somló (é. n.) b. Tartalmukat illetően lásd a 42. sz. jegyzetet.

18 Somló 1920b; Somló 1921.

19 Somló 1985b. Lásd ehhez bevezető elemzéseként Varga 1985b.

20 Somló 1981 és Somló 1985a. Lásd ezekhez bevezető elemzéseként Varga 1981 és Varga 1985a.

21 Somló láthatóan külön fejezetet szánt volna a „modern lelkeség” (*devotio moderna*) ismert, bár mai viszonyaink között kicsit megfakult emléké alakjának. Thomas H(a)emerken vagy (a rajnavidéki Kempenben történt születése okán) Thomas a Kempis (1379/80?–1471) egyébként biblia-másoló, teológus és keresztény misztikus volt; fő művét – *Krisztus követése* (*De imitatione Christi*) – először Augsburgban adták ki 1470-ben, és magyarul több kiadásban is megjelent. Például Kolozsváron Vásárhelyi Gergely fordításában 1622-ben *Christus Iesus követéséről való könyvek* címen; Bécsben Pázmány Péter fordításában 1624-ben *Kempis Tamásnak Christus követéséről Négy könyvei* cím alatt (ezt a szöveget később átdolgozta Zsíros Ferenc; megj.: Budapest, 1881); Pesten 1844-ben Sujánszky Antal fordításában *Kempis Tamás négy könyve Jézus követéséről* címmel; valamint Budapesten *Krisztus követése* címen először Platz Bonifác fordításában 1906-ban, majd Jelenits István fordításában 1978-ban (ez utóbbi második kiadása: 1987).

mezhető államelméleti, egészen pontosan állambölcselet-történeti művet mutat. E munka Somló Bódogot a jogtudomány mellett vitathatatlanul az államtudomány képviselőjévé is teszi.

Úgy vélem, hogy egy ilyen pályáiv kontextusában nem minősíthetjük esetlegességnek, véletlen elszólásnak vagy helytelen önértelmezésnek azt, hogy egy jóval korábbi nagyváradi előadásában saját kutatói profilját egyértelműen „politikainak”, azaz államtudományinak mondta, önmagát pedig „az államtudomány emberének” minősítette.²²

Az első kérdésre tehát azt válaszolom, hogy Somló Bódogot *egész életében* foglalkoztatta az állam és a politika problémája, s – annak ellenére, hogy ez nem jelent meg egyetlen önálló (publikált) szerzői műben, vagyis egy gondolati egységet jelentő elméletként – volt valamilyen államelmélete. Sőt, mivel pályája során változtak szellemi kiindulópontjai, valójában több államelmélete is volt.

2.

A második kérdés ezek után az, hogy melyek is ezek az államról alkotott elméletek és mi a tartalmuk. Ha pusztán a karakteresebbeket vesszük számba, akkor azt mondhatjuk: Somló Bódognak *három* jellegzetes államról alkotott elmélete volt. Az első az, ami az *Állami beavatkozás és individualismus* (1903, ²1907) című kötetéből sejlik fel, a második az, amit a *Juristische Grundlehre*-ben (1917, ²1927, ^{TP}1973), jogelmélete részeként fejtett ki, a harmadik pedig az a kézirat *Állambölcselet*, amit 1919/20-ban tervezett megírni, ám életének tragikus fordulata miatt befejezetlenül, *jegyzetek* formájában maradt. Most ezek néhány aspektusát tekintem át röviden.

2/A.

Az *Állami beavatkozás és individualismust* a hazai szakirodalom viszonylag részletesen elemezte és összességében helyesen értékelt. A mű az „állam és társadalom” fogalmi elválasztottságának elfogadásán²³ alapult, ami Somló korában

22 Vö. Somló 1905. 13. (Ugyanezt ismétli meg 15 év múlva a *Platón államtana* című tanulmányban, ahol „az államtudomány munkásaként” azonosítja önmagát; vö. Somló 1920b. 300.). Az 1905-ös értekezés elején egyébként így fogalmazott: „Nem fogok ugyanis szólni a jog- és államtudományok egész köréről, hanem csak az én szűkebb szaktudományomról, a politikáról [ti. az államtudományról]...”; *ugyanott*, 13. (Nincs itt hely ennek részletezésére, de megjegyzem, hogy a „politika” szó a magyarországi tudományrendszertanban kb. 1945-ig „államtant”, „államelméletet” és „államtudományt” is jelentett.)

23 „[R]össz szociológia, jogbölcselet, vagy politika [ti. államelmélet] az – írta –, amely... az állam fogalmából... indul ki. Az ilyen politika vagy jogbölcselet a levegőben lóg és nem ér soha talajt. Jog, gazdaság, erkölcs, tudomány, vallás, állam stb. mindmegannyian részei a társadalomnak; hogy ezek létezhesenek, ahhoz már léteznie kell egy társadalomnak...”; Somló 1903. [1907-es kiadás] 20.

– egy több évszázados elméleti fejlődés eredményeként – számos modern tudományos irányzat axiómája volt. A kötet vezérgondolatát az képezi, hogy a „természetes kiválogatódás mesterséges irányításaként felfogott” állami beavatkozás „egyre nagyobb körre terjed ki”, ám a fejlődés során az ennek megváltoztatására vonatkozó emberi szabadság is egyre nagyobb lesz. Vagyis Herbert Spencer naiv liberalizmusát bírálva Somló lényegében az állami beavatkozás növekedésének tényét állította,²⁴ sőt helyeselte azt.²⁵

Ezt már egyes kortársai is észrevették, sőt tovább is gondolták. Szabó Ervin például azt vetette fel, hogy „a természetes kiválogatódás mesterséges irányítása” az emberi akaratnak is alávethető, azaz a társadalmi kiválasztásnak (vagy ahogy ma mondanánk: kiválogatódásnak) valamilyen célt kell követnie.²⁶ Így az – értelmezhetjük e javaslatot – a politikai eszközévé tehető egy új világ kialakításának útján, s akár még az „új embertípus” megformálásában is szerepe lehet. Somló nem értett egyet ezzel az aktívan politizáló állásponttal, s kitarzott amellett, hogy ami „társadalmi”, az „a természeti egy része”. Ez azt jelentette, hogy az „állami beavatkozás” szerinte nem állítható valamilyen akaratra épülő politika, cél vagy ezzel összefüggő harc (osztályharc, „fajok harca” stb.) szolgálatába.

Érdekes, de olykor az utókor ezen a ponton érti félre Somló elméletét, mert azt feltételezi, hogy itt az állam gazdasági rendszert kiigazító, szabályozó vagy modernizáló szerepéről beszélt. Ezzel e művet a „modernizáló állam”, vagy ahogy manapság gyakrabban mondjuk: a „fejlesztő állam” felé mutató elméleti konstrukcióként írják le, Somlót pedig az állam növekvő modernizáló és racionalizáló szerepének prófétájaként mutatják fel. Ez alighanem már önmagában is megkérdőjelezhető elgondolás; ha pedig a „megkésettség előnyei” toposszal keveredik – nevezetesen azzal, hogy ezt Kelet-Európából lehetett igazán észrevenni²⁷ –, akkor az akár tévedésnek is minősíthető.

24 „[I]smereteink növekedésével – fogalmazott – ...egyre nagyobb körű, többet felölelő állami szabályozás felé haladunk” (*i. m.* 153.). Másutt: „a kényszerhatalomnak való alárendelődés a fejlődés rendén [során] egyre önkéntesebb, egyre spontánabb” lesz (*i. m.* 169–170.) stb.

25 A mű sokat idézett végső konklúziója: „Növekvő állami szabályozás, növekvő politikai szabadsággal karöltve: ez a fejlődés iránya – mindenre kiterjedő állami szabályozás és tökéletes szabadság ennek a szabályozásnak megállapítására vagy megváltoztatására: ez a fejlődés ideálja”; *i. m.* 192.

26 „A társadalmi kiválasztás, amely akaratunknak van alávetve, igenis kell, hogy czélt kövessen, kell, hogy a faj tökéletesbítésére irányuljon, kell, hogy magasabbrendű emberfaj létrehozására törekedjék”; Szabó 1903b. 768.

27 Lásd például a következő okfejtést. „Somló és Spencer vitájának lényegét – fogalmazott Navracsics Tibor 1991-ben – éppen a probléma [ti. a növekvő állami beavatkozás következményeinek kérdése] eltérő megközelítése képezi. Somló elkerülhetetlenül kelet-európai szemszögből nézi a társadalmi fejlődést, és így az állam modernizáló és racionalizáló szerepét általános tendenciává fejlesztve éppen ellenkező következtetésre jut, mint egy erős, autonóm társadalommal rendelkező liberális Angliában élő tudós. Vitájukra a történelem még most sem adott egyértelmű választ”. Navracsics 1991.

Ez akkor derül ki, ha megkíséreljük konkrétan meghatározni a mű központi kategóriájának jelentését. Feltűnő, hogy Somló sehol nem részletezte azokat az eszközöket, amelyek révén az állam „beavatkozik” a tőle állítólag különböző társadalom életébe, és azt sem dolgozza ki szabatosan (bár példálózva utal rá), hogy melyek is azok a társadalmi területek, „ahová” az államok beavatkoz(hat)nak. Amikor az állami és az „orvosi beavatkozás” analógiájáról beszélt, ugyanígy nem részletezte az utóbbi közismerten változatos, a tanácsoktól a gyógyszerek felírásán át a sebészi késig terjedő eszközeit. Csak annyit mondott: az „orvosi beavatkozás” a „természetes gyógy mód” ellentéte. Mintha azt is mondta volna ezzel, hogy az „állami beavatkozás” a társadalom természetes, spontán, szabályozás nélküli fejlődésének az ellentéte. A mű szövegszerű vizsgálata azt mutatja, hogy *állami beavatkozás*on lényegében állami „szabályalkotást”, általában vett jogalkotást vagy legfeljebb „kényszerszabályozást” értett.

Ez nem is csoda, hiszen a ma „állami beavatkozásnak” (intervenciónak) tekintett eszközökről 1903-ban, illetőleg 1907-ben mit sem tudhatott. Nem ismerte például a gazdaság irányításpiaci folyamatokat befolyásoló 20. századi eszközeit, így a szubvenciókat és dotációkat, a hitel- és kamatpolitikát, adópolitikát, árpolitikát, inflációs politikát, beruházás- és fogyasztásöszttönzést, a keresletélénkítést, az állami vállalatok létesítését vagy megszüntetését, melyek az 1928–32. évi gazdasági világválság után álltak össze rendszerré, vagy az államosítást és a privatizációt, ami a 20. század második felét jellemezte. Nem ismerhette továbbá a „nagy”, ti. az országos méretű *szociális* rendszereket (a nyugdíj- és egészségbiztosítást stb.), melyeket jellegzetes módon ugyancsak a 20. század folyamán hozott létre a „jóléti államig” elvezető európai történelem. És nem ismerhette a ki- és bevándorláspolitikát is magába foglaló népesedéspolitikát, a település- vagy foglalkoztatáspolitikát, a kultúra intézményesült politikai eszközökkel történő befolyásolását sem, hogy az államok nemzetiségpolitikájáról és annak bizonyos eszközeiről (asszimilációöszttönzés, erőszakos ki-, be- és áttelepítés, etnikai tisztogatás, genocídium) már ne is beszéljek. Szóval nem ezeket tekintette állami beavatkozásnak.

Ezzel szemben azt, amit Somló „állami beavatkozásnak” (*interferenciának*) mondott, nevezetesen a közhatalmi eszközökkel történő „szabályalkotást”, egy évszázaddal később mi nem tekintjük „beavatkozásnak”. Az ilyen szabályozás mint interferencia átalakíthatja, esetleg megzavarhatja a dolgok spontán alakulását vagy a fejlődés természetességét, s az tekinthető (ahol az önszabályozás nem lehetséges: elkerülhetetlen) kényszernek is, de tartalmi értelemben nem áll össze olyan intézményrendszerré vagy politikai irányvonallá, amit az *intervenció* fogalmában ma feltételezünk.²⁸ Kivéve fogalmazhatunk úgy is: paradox, de az

28 Ha ez igaz, akkor értelmes módon azt sem jelenthetjük ki, hogy Somló rendszerében „az állami beavatkozás elutasítása olyan szabályozás, amely társadalmi tartalmában, következményeiben különbözik a tudatos állami szabályozástól (beavatkozástól), nem a szabályozás terjedelmében”; vö. Fleck 2011. 9.

Állami beavatkozás és individualizmus című könyv nem mond semmit a mai jelentéssel felfogott állami beavatkozásról,²⁹ hanem az „állam és társadalom” viszonyáról, valamint az *állami szabályozás* következményeiről beszél.

2/B.

Somló Bódog államelméleti érdeklődése 1909/1910 után is megmaradt,³⁰ s a *Juristische Grundlehre*ben nagy hangsúlyt fektetett az állam kérdéseire. Fentebb ezt mondtam *második* államelméletének, bár kétségtelen, hogy ezt egy jogbölcselet részeként fejtette ki. Tematikailag ugyanakkor ez a legteljesebb munkája az állam vonatkozásában is: főbb témái a modern államtanok minden szokásos – az újkantiánus alapvetéssel összeegyeztethető – kérdésére kiterjednek: tárgyalja az állam személyiségét, célját, szervezetét, tevékenységét, „népét”, az államkapcsolatok rendszerét, az állami jogsértést és így tovább.

A mű két helyen foglalkozik államelméleti kérdésekkel nagy terjedelemben: az első fő részben – a *jog fogalma* keretében – a „jogi hatalmat” (*Die Rechtsmacht*) elemzi, a második fő részben pedig – a *jog fogalmának „elemei és következménye”* cím alatt – az „állam” (*Der Staat*) problémáit mutatja be.³¹ A magyar nyelvre szinte lefordíthatatlan „Rechtsmacht” (szó szerint „joghatalom”, árnyaltabban „jogi hatalom”, vagy gyakrabban „jogalkotó hatalom”) a szakirodalom jelentős része szerint tulajdonképpen nem más, mint „az állam”. Egy precíz elemzés alapján ez persze legfeljebb általában véve igaz,³² az a kérdés azonban még így is felvethető, hogy miért kellett ezt a jelenséget két helyen tárgyalnia. Az ilyen tárgyalás véleményem szerint a „két nézőpontból” való tárgyalás lehetőségét jeleníti meg, ami minden kantiánus – így a kanti, majd az újkantiánus – filozófia nélkülözhetetlen eleme. E filozófiák ugyanis – Kant nyomán – dualizmusokban mozognak: a világot egyebek mellett olyan kettősségekben látják és láttatják, mint a *Sein* és

29 E megállapítás már csak azért is igen különösnek tűnhet, mert az „állami beavatkozás” *terminus technicus* feltehetőleg Somló alkotta meg, vagy legalábbis használta először karakteres jelleggel, amikor – feltételezésem szerint – az angol *state interference* számára keresett megfelelő magyar kifejezést. A mű nyelvi szövetét megvizsgálva és szakirodalmi hátterét áttekintve egyértelmű, hogy a „beavatkozás” nála az „interference”, s nem az „intervention” megfelelője. Több helyen is hivatkozik például Ritchie írására, mely láthatóan nagy hatást gyakorolt rá Spencer-kritikájában. Lásd. Ritchie 1891. (Mellékesen: e mű egyik függeléke az „állam és társadalom” fogalmi elválasztásának és összekapcsolásának elméleti hagyományáról, például Hegel elméletéről szól mindmáig tanulságos módon. Nekem úgy tűnik, hogy e függelék, különösen a két jelenség fogalmi *összefonódásával* kapcsolatos részt Somló nem tanulmányozta elég alaposan, vagy ha igen, nem vette komolyan, s fontosabb volt számára a spenceri hagyomány kritikai megújítása.)

30 Van olyan álláspont, amely szerint Somló 1909-től „végérvényesen” „szakított az államelmélettel” (lásd pl. Navracsis 1991. 26.), ez azonban az alábbiak fényében megalapozatlannak tűnik.

31 Lásd Somló 1917. [1927-es kiadás] 2. fejezet: 93–120. és 10. fejezet: 251–329.

32 A *Rechtsmacht* „nem az államon kívül és nem *afölött*, hanem az államban van, az államhoz tartozik” – fogalmazott (uo. 275.), ám azt sehol sem állította, hogy az előbbi *azonos* lenne az utóbbival.

Sollen, tény és érték, valóság és eszme stb. Ezen az alapon mind a jognak, mind az államnak két aspektusa lesz, s az elemzés hol ezt, hol azt láttatja.

Az állam és a jog esetén az egyik legjellegzetesebb dualizmus mind a kanti, mind az újkantiánus elméletekben a normativitás és a fakticitás kettőssége. Mivel az állam és a jog két, egymástól részben elhatárolható, részben egymással összekapcsolódó ismerettárgy, a szokásos dualizmus tovább bonyolódik és számos „variációs lehetőséget” biztosít, amikor az újkantiánus gondolkodás az egyik jellegét átviszi a másikra vagy valamelyiket „megszünteti”. E lehetőségeket ugyanis az *állam jogi voltának* állítása („eljogiasítása”, ahogy mondani szokták) vagy a jog államhoz kötöttségének hangsúlyozása nem szünteti meg, hiszen nem az történik, hogy a jog a normativitás, az állam pedig a fakticitás oldalára kerül, hanem mindkettő mindkét oldalon jelen van.

A *Juristische Grundlehre*ben ez azt jelentette, hogy az állam – miként a jog – elsősorban a *normativitás* világába kerül, de *tényszerűsége* sem szűnt meg, s az másodlagossága ellenére sem volt nélkülözhető. E tényyszerűséget olyan fogalmak fejezték ki, mint például a jogi hatalomnak való „rendszerinti engedelmesség” (melyet Somló az angol John Austin elméletéből vett át) és a jogi normák „rendszerinti követettsége”, mely az érvényességet az érvényesülés általános kontextusába helyezte. Ennek ellenére azonban az állam Somló e művében *jogi* jelenség marad. „Az állam – sokat idézett meghatározása szerint – nem más, mint az a társadalom, amely egy jogi hatalom [*Rechtsmacht*] normáinak követése révén alakul ki”.³³ Ez lényegében kantiánus gondolat,³⁴ amint arra megfogalmazója is felhívja a figyelmet. Kantiánus abban az értelemben is, hogy az államfogalom a jog fogalmára utal vissza, s ahhoz képest funkcionálisan másodlagos. „Az államnak nem alkotható meg olyan fogalma – olvasható összegzésszerűen a *Jogbölcsészetben* –, amely ne foglalná magába a jogét, s nem lehet olyan jogfogalmunk, amely ne hozná magával az államét.”³⁵ Nem érdemes itt annak kimutatásával fáradozni, hogy mely pontokon vitatható egy ilyen – s minden ilyen – elmélet (például az érvényesülő jog háttérbe szorulása, a szokásjog vagy kánonjog jogi jellegének kérdése, a „hatalmi állam” joghoz nem kötöttsége, stb.), inkább azt érdemes észrevenni, hogy az ekként összekapcsolt jelenségeknek Somlónál van egy „közös alkotóeleme”. Ez a *Rechtsmacht*, melyben nemcsak két tárgy egyesül, de a két aspektus – fakticitás és normativitás – egymást feltételező jellege a fogalom szintjén is megszüntethetetlen.

33 *Uo.* 251. [„Der Staat ist nichts anderes als eine Gesellschaft, die durch die Befolgung der Normen einer Rechtsmacht gebildet ist.”] Talán mondani sem kell, hogy ez az államfogalom fényévekre van másfél évtizeddel korábbi álláspontjától, mely fogalmilag az „állam és társadalom” elválasztottságát feltételezte.

34 Az állam Kantnál „emberek sokaságának egyesülése jogi törvények alatt”; vö. Kant 1991. 417. (45.§).

35 Somló 1920. [1995-ös kiadás] 70. Tartalmilag ugyanezt bővebben lásd Somló 1917. 251–253.

Nem véletlen ezért, hogy a mű legnagyobb hatást kiváltó eleme a „joghatalom” (*Rechtsmacht*) fogalma lett.³⁶ Ez elsősorban jogalkotó, másodsorban jogalkalmazó-jogérvényesítő hatalom. A jog eredetében is, érvényesülésében is ehhez a hatalomhoz kapcsolódik.³⁷ A *Rechtsmacht* a jog jelenségének része, vagyis a normativitással összefüggő fogalom, jellemzői azonban a tényekre referálnak. A tényekre, s nem a normákra utaló jellemzője például az, hogy az emberek egy meghatározott körében „rendszerint és más hatalmagnál eredményesebben” tudja érvényre juttatni előírásait. Jellemzésekor ráadásul Somló a szuverén hatalom jellemzésére szokásos jelzőket használta (például ez a „legfőbb”, bizonyos szöveghelyeken: a „legmagasabb rendű”, „állandó jellegű” stb. hatalom), majd kijelentette, hogy nem is az állam vagy valamely államszerv, hanem egyenesen a „joghatalom” tekinthető szuverénnek.³⁸ Ezek után nem csoda, hogy a tényekre és az eszményekre utaló referencia – amint az a legtöbb szuverenitás-fogalom esetén megfigyelhető – a műben mintegy „lebegtetve van”: aki annak kapcsán a ténylegességről vagy valóságról beszél, annak az eszményt vagy a normatív helyeset mutatják fel, aki pedig ez utóbbira hivatkozik, annak az előbbi tolják az orra alá. A legtöbb jellegzetes államelméleti kategória esetén (szuverenitás, legitimitás stb.) e módszer az újkantianizmus nélkül is működik, e sajátos filozófia csupán felerősíti azt.

Érdekes hatástörténeti összefüggés, hogy Somló ebben a művében John Austin jogtanának és szuverenitáselméletének hasznosításával építette fel a maga újkantianus gondolati konstrukcióját. Ez – bár e kérdéseket itt terjedelmi okokból nem lehet kifejteni – azért „érdekes”, helyesebben: elmélettörténeti szempontból unikális, mert Austin társadalom- és jogfilozófiai szempontból közismerten utilitarista volt, ami viszont a jogfelfogás terén a kantianus elgondolás diapoláris ellenpontja. Továbbá: miközben az előbbi ún. imperatív jogelméletének alapján semmilyen természetes vagy emberi jogot nem lehet megalapozni és mérceként az állam elé állítani, addig a jogot az állam elé állító (s így lehetőségei szerint a jogállamiság elvéhez is elvezető) kantianus felfogás éppen az ilyen jogok megalapozásában ért el sikereket, amikor az emberi személyiség értékének feltétlenségéből és így a méltóság sérthetlenségéből kiindulva igazolt alapvető és korlátozhatatlan jogokat.

36 A műről írott recenziók többnyire a *Rechtsmacht* körül forognak; vö. Varga 1999. 73–101., lásd különösen a szlovén származású nemzetközi jogász és jogfilozófus, Leonidas Pitamic részletes elemzését, *ugyanott*, 80–90. Lásd ugyanakkor kritikailag Bárd 1918. 346–354., kül. 353–354. (ahol a korábban szokatlan terminus magyar megfelelője a „joghatalom”).

37 „A jog tehát – olvashatjuk a *Jogi Alapokban* – egy rendszerint engedelmességgel találkozó, széles körre kiterjedő és állandó jellegű, legmagasabb rendű hatalom szabályait jelenti” [Recht bedeutet demnach die Normen einer gewöhnlich befolgt, umfassenden und beständigen höchsten Macht“]. Somló 1907. 105. Érdemes külön is kiemelni, hogy e gondolat jogpozitivistá elemé ekkor már legalább tíz éve Somló jogelméletének alaptétele volt. „Mi jog alatt – írta jóval korábban – azokat a szabályokat fogjuk érteni, amelyeket valamely társadalom legmagasabb rendű hatalma állít fel”; Somló 1906a. 31.

38 Az ún. jogszuverenitás gondolatának születése idején ez egyáltalán nem volt rendhagyó álláspont; lásd ez ügyben Hans Kelsen és Hugo Krabbe elméleteit: Kelsen 1920 és Kelsen 1931, valamint Krabbe 1906.

A normativitás és fakticitás sajátos szemléleti problémáiból aztán olyan tartalmi ellentmondások nőnek ki Somló elméletében is, amelyek az állam és a jog viszonyában tény és érték, valóság és eszmény – vagyis a tűz és víz – összeegyeztetése során elkerülhetetlenek. Somló második államelméletében ezek azért nem feltűnőek, mert azt – Kant és Austin mellett – államelméleti vonatkozásban Georg Jellinek szintetizáló államtanára alapozta.³⁹ Jellinek egyfelől azt állította, hogy az állam jogi kötelezettségek alatt állhat (többek között azért, mert képes kötelezni önmagát), másfelől pedig azt, hogy jogi szabályok olykor a tényleges, ám nem mindig jogszerű állami gyakorlatból is keletkeznek. Az előbbi összefüggést az ígéretek közjog területén is érvényesülő kötelezettségteremtő voltával, az utóbbit a ténszerűség normativitásával („*normativen Kraft des Faktischen*”) magyarázta. Eszerint az egybeeső magatartások rendszerintisége által jelentett pusztá tényekből kinőhet egyfajta szabályszerűség, s az ilyen magatartásokhoz is társulhat a szabály eszméjével együtt járó helyesség gondolata. E két egymásnak feszülő, a modern állam megértése szempontjából már-már nélkülözhetetlen tételt Somló is átvette, beillesztette saját jogfelfogásába, és az „ígérő jog” részben ugyancsak Jellinek által inspirált fogalmával egészítette ki.

Amíg azonban ezek az egymás ellenében ható gondolatok Jellineknél az általa sokszor kiaknázott történeti kontextus és a nem ritkán pszichologizáló elemzés okán nem vezettek ellentmondásokhoz és nem kérdőjelezték meg az általa egy pillanat – egyetlen könyv – erejéig megteremtett szintézist, addig Somlónál nem teljesen ez a helyzet. Nála ugyanis azok – kiegészülve kemény jogpozitivizmussal (ami Jellineknek nem jellemezte) – olykor lezáratlanságokhoz vezettek. Miközben például a *Juristische Grundlehre* különbséget tett hatalom és jog között (bírávalva például Ferdinand Lasalle-t, aki szerint „ha egyszer hatalmam van valamihez, akkor jogom is van hozzá”), szerzője mégis azt vallotta: a jog „lényegére nagyon jellemző” az a tény, hogy a jogellenes módon alkotott jogszabály is lehet jogszabály. Ez azt is elfogadtatta vele, hogy „a jogszerűség követelménye nem vehető fel a jog fogalmába”.⁴⁰ Ilyesmiket – mint ma már tudjuk – csak a jogpozitivizmus deklarációján szoktak mondani. Az ilyen és ehhez hasonló lezáratlanságokért ebben az államelméletében Somló az államra vonatkozóan kifejtett tanok erőtlenségével fizetett. Jól látszik ez az erőtlenség például az állami jogsértésről vallott nézetein. Az állam Somló szerint csak akkor követhet el jogsértést, ha a jogalkotó hatalom az alattvalókkal szemben az „ígérő jog” formájában (gyakorlatilag a jogi formát öltő ígéreteivel) már megkötötte önmagát. Ilyen ígéretek hiányában legfeljebb „erkölcsi értelemben vett önkényről” beszélt, amit jogi szempontok alapján nem

39 A *Juristische Grundlehre*-ben a legtöbbet idézett két szerző – a jogelméleti gondolkodóként szóba került Bierling, Jhering és Stammler, illetőleg Austin mellett – Hans Kelsen és Georg Jellinek. Az előbbi az 1911-es „államjogtana” alapján Somló művének kontextusában a *közjogi* nézőpont megfogalmazójaként tűnik fel, az utóbbi pedig elsősorban az 1900-as *Általános államtan* szerzőjeként, ami részben jogi elemzés, részben az állam társadalomtana.

40 Vö. Somló 1917. 115–117.

tartott kizárhatónak, de még csak bírálhatónak sem.⁴¹ Miközben nem állította, hogy princeps legibus solutus est (a princeps [mindig] fel van oldva a törvények alól), azt mégis elfogadta, hogy quod principi placuit, legis habet vigorem (ami a princepsnek tetszik, az törvényerővel bír).⁴² S bár az állam alkotmányának egyes szabályait az „ígérő jog” fogalmába sorolta, azt mégsem vetette fel, mint például Kelsen, hogy állami jogsértés esetén léteznie kell olyan *intézménynek*, amelynek az a feladata, hogy a „jogtalan jogot” (vagy ahogy ma mondjuk: az alkotmányellenes törvényt) megsemmisítse.

Az ilyen problémák ellenére azt mondhatjuk, hogy a *Juristische Grundlehre*ben kifejtett – vagyis egy jogelmélet részét jelentő – államelmélet nemcsak tematikailag teljes, de az újkantiánus elméleti hagyományon belül önálló tételket fogalmazott meg, melyek mellett a kortárs szakirodalom alapján – ha nem is mindig vitathatatlanul, de – igényesen érvelt.

2/C.

Somló Bódog harmadik államelmélete töredékes formában maradt ránk: két, szerzője által megjelentetett tanulmány, valamint egy csaknem 500 írólapból álló – több részletében azóta már nyomtatásban is közzétett, de egyes részeiben még kiadatlan – kézirat formájában, melyet *Állambölcseleti jegyzetek* cím alatt őriz az Országos Széchényi Könyvtár.⁴³ Bár a fennmaradt szövegnek van egy rövid „tematikus” része is, a mű vélhetően az államelméletek történetébe ágyazva mutatta volna be szerzője államról vallott nézeteit, ha korai halála ezt nem akadályozza meg. A kézirat egyes részei olvasónapló-jellegűek,⁴⁴ más részei közlésre szánt anyagok és azok előzetes változatai, több-kevesebb véglegességgel megfogalmazva.

Az elméletörténet ilyen „alkalmazását” vagy „felhasználását” Somló nem kényszernek tekintette (hisz nem is ismerte a tartós diktatúrák viszonyait, ahol ez egy lehetséges kutatói attitűd), hanem koncepcionális teoretikus döntésnek. „Minden történelemírásnak – vetette papírra – azon feladat vagy cél szempontjai szerint kell igazodnia, amelynek szolgálni kíván. Mi a következőkben az állam-

41 I. m. 298–309.

42 I. m. 307–308. és Somló 1920a. 88–89. A forrást illetően lásd *Digesta*, 1.4. és 1.3.31.

43 A körvonalak érzékeltetése végett jelzem itt belső terjedelmi arányait. Az *OSZK Quart. Hung. 3039* jelzetű kézirati anyag tartalma a következő: „Állambölcseleti jegyzetek” 60 lap, „Az állambölcselet történelme” 11 lap (61–71.), „Plátó” 93 lap (72–164.), „Xenophon” 1 lap (165.), „Aristoteles” 75 lap (166–240.), „Polybios” 1 lap (241.), „Cicero” 35 lap (242–276.), „Szent Ágoston” 37 lap (277–313.), „Kempis Tamás” 4 lap (314–317.), „Aquinói Szent Tamás” 40 lap (318–357.), „Machiavelli” 4 lap (355–358.). A *Quart. Hung. 3040* kézirat tartalma: „Platon államtana” 33 lap (1–33.; ez gyakorlatilag a *Magyar Jogi Szemlének* leadott írás végleges kézírata), „Xenophon” 6 lap (34–39.), „Bodin” 1 lap (40.) és „Machiavelli” 217 lap (41–258.; ez a *Társadalomtudományban* megjelent cikk előzetes kézírata).

44 E tekintetben „a kézirat arról tanúskodik, hogy Somló végig kívánta járni a nyugati civilizáció politikai gondolkodásában bejárt utat”; Varga 1985b. 362.

filozófia történelmét nem öncélként, hanem mint a rendszeres állambölcselet és politika segédeszközét űzzük. Ezért bennünket az fog érdekelni, hogy mit tanulhat az állambölcselet mai művelője annak történelméből. Ezért az állambölcselet múltjának csak azokkal a termékeivel kell foglalkoznunk, amelyek vagy a tudományok minden időkre szóló igazságait tartalmazzák, azok ismereteit előre viszik; vagy pedig oly munkákkal, amelyek a mai államfelfogásra – ha nem is tartalmazznak éppen igazságokat [, de] – befolyással voltak, a gyakorlati politikába és az alkotmányfejlődésbe belefolytak és azon nyomot hagytak.”⁴⁵

E koncepcionális döntés két, egymásnak ellentmondó megfontoláson alapult. Egyfelől azon, hogy az államtudomány terén a tudományos tételek, részben legalábbis, világnézetek, eszmék és szemléletmódok függvényei. Az ő megfogalmazásában: „ítéletünk erősen függ attól a filozófiától, amelynek alapjára – akár öntudatosan, akár öntudatlanul – államtani rendszerünket felépítjük... Így tehát sok minden lesz nézés [értsd: nézőpont] és felfogás dolga”. Ezért aztán „aki államtudományt tanul, végig kell barangolnia az államtan történetén”, már csak azért is, mert „nem létezik olyan legjobb rendszer, amelynek ismerete őt e fáradtság alól felmentené”.⁴⁶ Másfelől azon, hogy az államtudományoknak vannak „minden időkre szóló igazságai”, s ezek elvileg megállapíthatók.

Miközben azt állítja: senki sem lehet a bölcsek kövének birtokában, mégis „örök bölcsességeket” és „minden időkre szóló igazságokat” keresett. Ezek után az sem csoda, hogy a régi elméleti rendszerek (Platón, Machiavelli) egyébként alapos és mély belátásokat megfogalmazó gondolati rekonstrukcióját számos ponton a prezentizmusnak vagy aktualizálásnak nevezett elmélettörténeti módszer alapján megfogalmazott gondolatok egészítik ki. Vagyis a régi elméleteket Somló a jelenre vonatkoztatta: a múltról beszélt, bár a jelenről akart valamit mondani. Ahogy életművének egyik első elemzője, Litván György fogalmazott: e műben Somló a régmúltba fordulva mondott ítéletet saját koráról.⁴⁷ Kissé kiélezettebben fogalmazhatunk úgy is, Varga Csabát idézve, hogy „a történelem elől – a történelemhez menekült”,⁴⁸ már ha persze menekült egyáltalán. Ezért Somló számára Platón államfilozófiája 1919/20-ban, vagyis Trianon árnyékában és a régi Magyarország megszűntének tudatában – ahogy fogalmazott – „a vigasztalás forrása” volt, egy Arisztotelész elméletével összefüggő probléma pedig „a mai Magyarország katasztrófáját” idézte fel számára. A „magyar közelmúlt szomorú napjainak történetére” tekintettel néha meg-megbicsaklott a nyelve is: a görög türanniszta a római terminust őrző kifejezéssel „diktatúrának” mondta, az oligarchákat pedig – mintegy a szövegből kiszólva – „ellenforradalmároknak” nevezte. Vagyis a jelen „undok tülekedéséből” a múltban megfogalmazott „örök igazságok” felé

45 Somló 1985b. 64–65.

46 Somló 1985b. 372.

47 Litván 1973. 41.

48 Varga 1985b. 361.

fordult, hogy aztán Plátón „harmadfélezer éves bölcsességeiről” azt mondhatta: azok „meglepő aktualitással csengnek napjaink magyarjainak fülébe”.⁴⁹

Ez a múltról beszélő, de a jelenről szóló módszer, mely már önmagában is ellentmondásos, annak az ugyancsak problémás viszonynak a kiegészítése volt, ami Somlót a történelemhez fűzte. Ezen azt értem, hogy miközben nagyon ritkán tárgyalt problémákat történelmi kontextusban vagy a múlt jelenhez vezető fejleményeinek fényében, úgy gondolta, hogy a „mindig friss” „örök igazságok” ott vannak a történelemben, csak fel kell tární őket.⁵⁰ Ehhez persze azt kellett gondolnia, hogy a politikum valamilyen módon veszélyezteti az államtudomány igazságmegállapító képességét. „A politika izzó levegőjében – írta – könnyebben tévesztjük össze az örök igazságot egy-egy koreszme múltóbb részével. Ezért sűrűn esett meg nagy gondolkodókkal is, akik maradandót alkottak a logikában, metafizikában, az ismeretelméletben vagy az etikában, hogy csakhamar zátonyra kerültek, mihelyst a politika vizeire merészkedtek.”⁵¹ A tudományosan és erkölcsileg helyes megtalálását mindazonáltal nem tekintette lehetetlennek. „Miként a méh a mérges virágból is szűr mézet – összegezte a helyzetet a Machiavelli-tanulmány végén –, úgy az államtan történetírója a renaissance e mérges virágaiból, Machiavelli könyveiből is jegyez ki igazságokat.”⁵²

Ekkor már persze azt is tudta, hogy ezek az igazságok *elméletiek*, miközben a politika és az állam a *gyakorlati* kérdések körül forog. A Ciceróról készített jegyzeteiben ezt a diszkrpanciát így fogalmazta meg: „Az államot igazgatni és az államról elmélkedni – két különböző dolog. Már Arisztotelésznek is feltűnt, hogy nem a nagy államférfiak szokták nekünk a politikát tanítani. Így van ez egyébként más területeken is. Nagy poétának lenni és nagy esztétának, meg irodalomtörténésznek lenni két dolog. De ki mondhatná – tette hozzá értelmiségi öntudattal –, hogy az esztétának és az irodalomtörténésznek semmi jelentősége nincs egy nemzet kultúrájában?”⁵³

Mi jellemzi tartalmilag az *Állambölcséleti jegyzetek* államelméletét? Megváltottak-e Somló állammal kapcsolatos nézetei? A rövid válasz: igen. A leglátványosabb változás – amint az az elmélettörténeti részeket megelőző „tematikus

49 Vö. Somló 1920b; Somló 1981; Somló 1921.

50 Az így értelmezett „örök történelmi igazságok” iránt korábban is érdeklődést mutatott; fiatal korában is gyűjtögetett különböző bölcsességeket, melyek jelentős része már akkor ókori szerzőktől származott. Lásd Somló (é. n.) c. A történelemhez fűződő ellentmondásos viszonyának ugyanakkor az is része volt, hogy a változásokat feltartóztathatatlanak gondolta: „A renaissance tévedése – írta Augustinusról szóló jegyzeteiben, a „Machiavelli ad Szt. Ágost” jelzet alatt –, hogy egy kor nem kopizálhat szolgálilag egy másikat: a történelmet [tkp. a történelem kerekét] nem lehet visszafelé forgatni. A történelemből nem lehet úgy tanulni, hogy visszacsináljuk”; lásd Somló 1985a. 783.

51 Somló 1920b. 290. Ugyanígy: „A dolog természetében rejlik, hogy a politikai gondolkodás viseli magán leginkább korának bélyegét”. Lásd uo.

52 Somló 1921. 69.

53 Somló 1985b. Jegyzetek Ciceróhoz, 244.

fejezet” vázlatos jegyzetei alapján kétségtelenül megállapítható – az, hogy Somló pozíciója egyértelműen elmozdult egy *nem jogi államelmélet* felé. „Az állam nem áll meg a jog határánál” – fogalmazott két évvel egy jogi államfogalom kifejtése után, s „az államnak – tette hozzá – csak egyik része a jog”.⁵⁴ De nemcsak az állam jogi természetét kérdőjelezte meg, hanem az államelmélet jogtudományi jellegét is. A dolgok „jogászai nézése”, ahogy mondta, „egy egészen speciális célokra szolgáló absztrakció, amely azonban megrontja látásunkat, mihelyt akár annak, amit államnak, akár annak, amit társadalomnak nevezünk, a *lényegéről* van szó. Ez a lényeg csak úgy érthető meg, ha ezt a kettőt [ti. az államot és a társadalmat] mint összefonódott egységet szemléljük”.⁵⁵ Amint látható, itt már egészen másként gondolta el az állam és társadalom viszonyát is, mint azt az 1903-ban megjelent könyvében tette, s az is egyértelmű, hogy sok felesleges kalandtól kímélhette volna meg magát, ha annak idején alaposabban elemzi David G. Ritchie könyvének függelékét.⁵⁶

De ha nem a jog, akkor milyen tényező vagy tényezők adják meg ebben az új elméletben az állam karakterét? – kérdezhetjük. Bár e kérdésben 1919/20-ban még nem érlelt ki egyértelmű álláspontot, e tekintetben többnyire olyan összefüggésekre utalt, *amelyek benne voltak a levegőben*: lélektani és gazdaságszervezeti tényezőkre, az ún. fajkérdésre és az autoritás problémájára.⁵⁷ Az autoritás és a tekintély hiányáról már a *Naplójában* is panaszkodott: „...Minden inog. ... Minden tekintély alá van ásva. Mindenki kormányozni szeretne, engedelmeskedni azonban senki. Ez a demokrácia teljes megcsúfolása. A demokrácia népuralom. Minden uralom hatalom is egyben. Hatalma azonban ma senkinek sincs. Kormányzási formánk a demokratikus anarchizmus, a permanens hatalomátvitel. Na és ez a tempó!” – jegyezte fel 1919. január 10-én.⁵⁸

54 Somló 1985b. 369–370.

55 I. m. 370. [Kiemelés: T. P.]

56 Lásd e tekintetben a 28. jegyzetet.

57 „Hiába minden alkotmány, választási rendszer, népszavazás, egy vagy két kamara s az alkotmánypolitikának megannyi jogilag megoldandó kérdése – fogalmazott például az Arisztotelész-jegyzetekben –, ha az állampolgárok lelkiületéből hiányzik az, ami egyedül teheti az államot erőssé és adhat éltető erőt az akármilyen szépen megkonstruált jogi gépezetnek”. Somló 1981. 834–835. Ugyanígy: „A politikának [értsd: államtudománynak] egy nem eléggé kidolgozott témája a gazdasági szervezetek politikai jelentősége. Nem arról az oldaláról nézve, amelyből azt a történelmi materializmus megvilágította..., hanem inkább a gazdasági rendszer mint a politikainak egyik kiegészítő része. A gazdasági rendszer mint a kormányzat egyik integráns darabja. ...” stb. Somló 1985b. 369. Az ún. faji kérdéstről: „Ha egy egészre nézve nem mellékes, hogy minő részekből van összetéve – írta –, akkor az államra sem lehet mellékes a fajkérdés. Mert ez az államot kitevő egyesek tulajdonságait érinti. [A] helytelen dolog csak az, [ha] az államban minden[t] kizárólag a fajkérdésre vezetnek vissza és egyebet nem látnak. Épp olyan helytelen azonban semmibe venni a faji tulajdonságokat.” I. m. 365. Végül az autoritás és a tekintély kapcsán: „Az állam ellen súlyosan vétének azok – fogalmazott közvetlenül két magyar forradalom után –, akik távoli ideálok kedvéért tönkreteszik az államot a jelenben”, majd azt konstataulta: „a kontárok kísérleteivel betelt nép tekintély után sóvárog”. I. m. 364.

58 Somló 1919.

Amint az autoritás-probléma előtérbe kerülése okán ez feltételezhető, politikai nézeteiben is megjelent a konzervativizmus (ami egyébként az ún. „szerves elméletek” kapcsán korábban sem állt távol tőle). „Államiság és konzervativizmus egyet jelent” – szögezte le. E kijelentés persze nem a korosodó férfiak nézeteinek szokásos „mérséklődését” jelzi, hanem arra utal, hogy az intézményeknek az a természete, hogy megfékezzék a forradalmi radikalizmust és a tömegek politikai szerepvállalását gyakran kísérő akcionizmust. A konzervativizmus – tette hozzá – „nem stagnálást jelent, hanem nagyon megfontolt és óvatos haladást. Ez az egészséges tempó” – mondta az a gondolkodó, akinek egykori barátai ekkor már valószínűleg emigráltak polgári radikális nézeteik és az azoknak megfelelő politikai szerepvállalásuk miatt. Megjelentek nála a régi konzervativizmus szokásos sablonjai is: „Az állam nem a jogokon, hanem a kötelességeken alapszik” – jegyezte fel, hozzátéve patetikusan: „Ne azt kérjük az államtól, gyermek módjára, hogy mit hoz neked, hanem férfi módjára azt nézzed, hogy mivel tartozol neki”.⁵⁹

Végül egy „tájkép csata után” érzéssel leszámolt azzal a gondolkodói stílussal is, amely valamilyen helyesnek látszó politikai eszmény alapján észszerűnek tűnő terveket gondol ki, majd azokat akarja megvalósítani (s amit az utóbbi évtizedek politikai filozófiájában racionalista konstruktivizmusnak neveznek). „A politika tudományának nem lehet az a feladata, hogy alkotmányokat vagy egyes intézményeket kigondoljon a gyakorlat számára... Nincs félelmetesebb hatalom, mint egy politikai eszmény.”⁶⁰ Talán érdemes itt hozzátenni: ő maga sosem gondolt ki alkotmányt a gyakorlat számára, s gondolkodása mindig finomabb mintákat követett annál, semhogy egy-egy politikai eszmény uralta volna.

Az *Állambölcseleti jegyzetek* jellemzésének utolsó kérdéseként azt vetem fel, vajon mi lehet az oka annak, hogy Somló a Platónról és Machiavelliről szóló írásokat tette közzé⁶¹ 1920-ban? Ez azért igényel magyarázatot (már ha nem valamilyen technikai oka volt esetleg, amiről nem tudunk), mert aki írt már, de legalábbis olvasott államelmélet-történetet, annak az tűnik evidensnek, hogy Platón és Arisztotelészt, vagy Machiavellit és (mondjuk) Campanellát, esetleg Mórust állítsák párba. Mégpedig azért, mert rendszerint ezekkel a gondolkodói párokkal szokták érzékeltetni az utópizmus és realizmus kettősségét a politikai elméletek történetében. E közismert párosoktól – feltételezésem szerint – Somló azért tért el, mert nem ezekről akart beszélni, hanem az *idealizmus* és *pragmatizmus* kettősségéről, s ezek megmutatásához Platón és Machiavelli alkalmasabbnak mutatkozott számára. A politikai idealizmus nem utópizmus, hanem a politikához való emelkedett, a közvetlen sikerek lehetőségét még csak számba sem vevő viszony egyik lehetősége, mely a tértől és időtől függetlenül helyeset mutatja meg

59 Somló 1985b. 366–367.

60 I. m. 367.

61 Az írások különböző folyóiratokban jelentek meg, bár valószínűleg nem csak az utókor gondolja azt, hogy összetartoznak.

sub specie aeternitatis (az örökkévalóság nézőpontjából). Ezért és ennyiben lehet „vigasztalás”, s egyszersmind a cselekvés lehetőségének⁶² jelzése is. Ugyanígy: a politikai pragmatizmus nem egyszerűen a realizmus valamilyen formája, hanem olyan gondolkodási mód és magatartás, amelynek képviselője – a hasznosságot téve az igazság kritériumává – hajlandó lemondani akár a cselekvés pozitív erkölcsi minőségéről is, mert fontosabb számára az a közvetlen cél, amit elérni remél. Ezért az a sok kritikai megjegyzés Machiavellivel kapcsolatban Somlónál, akinél az erkölcsi álláspont helyessége sosem került zárójelbe. Bár álláspontja Machiavellivel kapcsolatban kritikai, nemzetközi vonatkozásban legalábbis nem feltétlenül elítélő. Inkább – ha nem is elvi *álláspont*ként, de keserű *tapasztalat*ként⁶³ – annak szomorú konstatálása, hogy bizonyos dolgokban „most” neki volt igaza, mert *sub specie momenti* (a pillanat nézőpontjából) neki is lehet igaza. Miután megjegyezte: „a mi külön magyar tragédiánk nagyon is a Machiavelli recipéi szerint folyt le és folytatódik”, oda konkludált, hogy „a nemzetközi érintkezés lényege az imperializmus, s csak a magunk vagy a mások imperializmusa között van választásunk. Üllőnek vagy kalapácsnak lenni, ez a nemzetek választása”.⁶⁴ Vita tárgya lehet, hogy igaza volt-e ebben *akkor*, miként az is, hogy ha igen, érvényes maradt-e ez az álláspont csaknem *száz év múltán*.

3.

Somló Bódog tehát egész életében, szinte folyamatosan foglalkozott az állam kérdéseivel, s több államelméletet is kifejtett. Nemcsak jogfilozófus volt, de az államelmélet képviselője is, s ebben a minőségében is része hagyományainknak. Ám ha ez így van, a szokásos, ettől függetlenül is felvetődő kérdést – ti. hogy miként viszonyult a politikához – erre a kontextusra is ki kell terjeszteni. Vajon „állam-

62 Somló szerint „Platón bölcse ... nem önző kedvtelés-ként űzi a kutatást, hanem, miután megpillantotta az igazságot, állama javára igyekszik azt értékesíteni. Ezért visszatér tülekedő embertársai zajába, hogy vezetőjük legyen a helyes úton.” Nagy J. Endre szerint a Somló szavait szó szerint kell vennünk, „ez a filozófus tehát nem más, mint a Prima Philosophia elméletének képzeletbeli megtestesítője”, lásd Nagy 1981. 772. Miközben Somló személyiségének az adott helyen történet jellemzése alighanem helyes, azt semmi sem bizonyítja, hogy e szöveget Somló bárhogyan is magára vonatkoztatta volna.

63 Vö. Litván 1973. 41.

64 Somló 1921. 41., 55. Érdemes megjegyezni, hogy a közismert mondás (*vagy üllőnek, vagy kalapácsnak kell lenni*) Somló korában Bernhard von Bülow német kancellár (1900–1909) révén terjedhetett el, aki a lengyelekkel szembeni német politikát indokolta azzal, hogy az uralkodó nemzetek a saját akarataukat érvényesítik a gyengékkel szemben (vö. Diószegi 1991. 37.). A mondást tulajdonítják még Oswald Spenglernek is („aki nem mer kalapács lenni, az az üllő szerepére kényszerül”), ezt azonban Somló nem ismerhette, mert *A döntés éve* (*Jahre der Entscheidung*, 1933) című művében fogalmazta meg. Érdekes, de e mondást, melyet állítólag Goetheig lehet visszavezetni, megfogalmazta Széchenyi István is, amikor azt írta a naplójába: „Az embernek kalapácsnak vagy üllőnek kell lennie. Én az utóbbi vagyok...” (1923. július 4.).

elméletei” ismeretében módosul-e a tudós és/vagy politikus probléma kapcsán róla kialakult kép? Pusztán emiatt, azt hiszem, semmiképp, bár e képet talán még egyértelműbbé lehet tenni.

Somlónak a tudományhoz és/vagy a politikához való viszonyát illetően a szakirodalomban meglehetősen sokféle vélemény létezik. Mint jeleztem, vannak, akik szembeállítják őt saját magával, s egyik írását a „tudós Somló”, a másikat a „politikus Somló” munkájának tekintik.⁶⁵ Mások azt mondják, hogy a szó „mai” értelmében Somló valójában nem is politizált.⁶⁶ Ha ez igaz, azért lehetett így, mert „eszménye, csaknem görcsösen vallott célja egy külvilágtól nem zavart csendes könyvtárszobában való nyugodt kontempláció”⁶⁷ volt. Megint mások szerint időről időre „beszippantotta” őt a politika,⁶⁸ miután természetesen időről időre „elfordult” attól.⁶⁹ Egyszóval elég színes a kép, olyannyira, hogy ebben a változottságban talán nem is tartható.

Miközben érzékeny intellektusa és törékeny lelki alkata, valamint „örök igazságokat” kereső elméleti meggyőződése miatt szinte folyamatosan került a mindennapok „undok tülekedését”, a „forgószelet”, a „boszorkánykonyhát”, vagyis a politikát, vajon menekült-e a politikától is (abban az értelemben, ahogyan egy tudós esetében ez az adott korban megadatott)? A magam részéről kisebb korrekciókkal még ma is Litván György álláspontját tartom helyesnek, aki azt hangsúlyozta, hogy Somló „alkatilag apolitikus” volt,⁷⁰ legalábbis – teszem hozzá – a politikai cselekvés és a cselekvéértékű elméleti állásfoglalások terén, s „a gyakorlati politikától való távolságtartás” értelmében. Egy alkatilag apolitikus ember azonban elméleti szinten még foglalkozhat a politika és az állam kérdéseivel. S ha észreveszi, hogy az „elméleti szinten” megfogalmazott állásfoglalásai elkerülhetetlenül gyakorlati-politikai kontextusba kerülnek, gyakorlati lépései néha nem jól sülnek el, máskor eleve kudarcra vannak ítélve, akkor megriad.⁷¹ Ez Somlóval

65 Lásd a 9. jegyzetet.

66 „[M]ind barátai, mind ellenfelei mint élesen politizáló emberre figyeltek fel rá, pedig Somló nem politizált a szó mai értelmében...”; lásd Navracsics 1991. 16.

67 Varga 1985b. 359. Ennek alátámasztásaként lásd a naplóját: „Az aktivitás, a cselekvés világa, a maga százféle követelményével, amelyet a benne élőkkel szemben támaszt, alapvető irracionalitásaival, mely ott is folyvást elhatározásokat követel, ahol ésszerű döntést hozni nem lehet, mivel képtelenség minden tényezőt számba venni – ez a világ az én legádázabb ellenségem, már a fuvallata is méreg az én számomra.” Idézi Litván 1973. 40–41.

68 Funke–Sólyom 2013. 89.

69 *A tudós és/vagy politikus* problémáját dinamikusan, annak időbeli változásait követve mutatja be Kupa 1998. 43–48. E sok mindenre figyelmet fordító írás ugyanakkor nem zárja le a kérdést, mert azt feltételezzük, hogy Somlónak a tudományhoz és politikához való viszonya időben változott ugyan, ám mégis volt valamilyen változatlan magja.

70 Litván 1973. 35.

71 Ennek Somló személyiségében adott alapjait pszichológiai szempontból jól feldogozta (a Litván álláspontjával többnyire ugyancsak egyetértő) Nagy J. Endre és Varga Csaba. Az előbbi egy „eszményterhelte lélek” cselekvési kényszerét és cselekvéstől való irtózását, az utóbbi Somló közelebről meg nem határozott „menekülési kényszerét” látja e riadalmak mögött. Vö. Nagy 1981 és Varga 1985b passim.

többször is előfordult (1903-ban, 1906-ban, 1908-ban,⁷² 1918-ban). Ennek oka – s ebben szinte mindenki egyetért – erkölcsi tartása lehetett: miközben folyamatosan az állam kérdéseivel foglalkozott, „nem bírta elviselni a tudomány és a politika egymásbajátságát... [s] a szép eszmei küzdelmek átkerülését a politika nem éppen tiszta porondjára”.⁷³ Vagyis nem a „forgósziel” zavarta, hanem a por, amit az magával hoz, s ami – mint megtapasztalta – elkerülhetetlenül belemegy az ember szemébe. Litván György azon tételét azonban nem tartom védhetőnek, mely szerint Somló „soha nem tudta tisztázni a politikához való viszonyát”, vagy hogy „se jobbra, se balra nem tudott állni”.⁷⁴ Én inkább úgy fogalmaznék, hogy nem akart se jobbra, se balra állni, mert mindkét oldallal kapcsolatban voltak fenntartásai, mert sajnálta az időt a százféle követelményt jelentő közéleti aktivitásra, s talán azért is, mert feltette, hogy a gyakorlati politikai állásfoglalás veszélyeztetni tudományos tételeinek objektivitását. Nem akart *sub specie momenti* fogalmazni, mert azt gondolta, vagy inkább remélte, hogy amit *sub specie aeternitatis* mond, az érvényesebb lehet. Élete számos aspektusban tragikus volt, s ezek egyike államelméleti munkásságára esett: nem adatott meg számára, hogy e téren „örök igazságokat” fogalmazzon meg.

A fentiek fényében inspiráló, bár nem feltétlenül igazolható Litván György azon értékelése, mely szerint Somló a „politikai senkiföldjén” állt.⁷⁵ Mozgalmi értelemben talán így volt, eszmei értelemben azonban aligha. Az kétségtelen, hogy igen korán eltávolodott a polgári radikális értelmiségiectől, akikkel 1918 táján is csak fenntartások mellett vette fel újra a (meglehetősen hivatalos) kapcsolatot, s másokhoz sem csatlakozott. Szövegeiből és döntéseiből felfejthető politikai álláspontja azonban karakteres volt: a csendes *mérsékeltég* hívének szegődött. A mérsékelték pedig nem a „senkiföldjén” állnak, hanem – különösen a forradalmi korokban – magányosak.

72 A dátum arra utal, hogy ekkor utasítja el az arra vonatkozó felkérést, hogy közreműködjön a Galilei-kör kolozsvári fiókegyesületének megalakításában. A felkérést tolmácsoló Turnowsky Sándor szerint „Somló nyíltan kijelentette előttünk, hogy az a meghurcoltatás, amelyben pár évvel ezelőtt nagyváradi jogakadémiai tanársága idején része volt, bénítólag hatott tudományos munkásságára, s ezért nem hajlandó a mi mozgalmunkban aktív szerepet vállalni.” Idézi Kupa 1998. 46.

73 Litván 1977. 504.

74 Litván 1973. 37. és Litván 1977. 504.

75 Litván 1973. 43.

Irodalom

- Bárd, J. 1918. Somló Bódog jogászati alapvetése. *Husadik Század*, 1918. 1. 346–354.
- Diószegi, I. 1991. *Üllő és kalapács*. Budapest.
- Eszterházy, S. 1907. *Individuálizmus és sociálizmus* [Előadás]. Kassa. 21–32.
- Fleck, Z. 2011. A körülmények kényszere. Somló Bódog: Állami beavatkozás és individualizmus. *Tolle Lege* [http://tollelege.elte.hu]. 1. évf., 2011/1. 1–10.
- Funke, A. – Sólyom, P. 2013. Primärliteratur. In: Funke, A. – Sólyom, P. (ed.) *Verzweifelt objektiv. Tagebuchnotizen und Briefe des ungarischen Rechtsphilosophen Felix Somló (1873–1920)*. Köln–Weimar–Wien. 276–277.
- Kant, I. 1991. *Az erkölcsök metafizikája*. I.: *A jogtan metafizikai alapelemei*. (Ford.: Berényi Gábor). Budapest.
- Kelsen, H. 1920. *Das Problem der Souveränität und die Theorie des Völkerrechtes*. Beitrag zu einer Rechtslehre. Tübingen.
- Kelsen, H. 1931. *A szuverenitás fogalmának változása* [Kelsen előadása Pécsen, 1929. november 18-án]. Budapest.
- Krabbe, H. 1906. *Die Lehre der Rechtssouveränität*. Groningen.
- Kupa, L. 1998, Somló Bódog. *Jura*, 1998/1. 43–48.
- Litván, Gy. 1973. Egy magyar tudós tragikus pályája a század elején: Somló Bódog (1873–1920). *Valóság*, 1973/8. 32–42.
- Litván, Gy. 1977 Somló Bódog munkássága. *Szociologia*, 1977/4. 503–507.
- Nagy, J. E. 1981 Erény és tudomány. Vázlat Somló Bódog gondolkodói pályájáról. *Világosság*, 22. évf. 1981/12. 764–772.
- Nagy, J. E. 1993. *Eszme és valóság. Magyar szociológiatörténeti tanulmányok*. Budapest–Szombathely.
- Navracsics, T. 1991. Somló Bódog államelmélete 1898–1909. *Valóság*, 34. évf. 1991/7. 6–27.
- Ritchie, D. G. 1891. *The Principles of State Interference. Four Essays on the Political Philosophy of Mr. Herbert Spencer, J. S. Mill, and T. H. Green*. London. 21896.
- Somló, B. 1895. *A parlamentarizmus fejlődéséről* [doktori értekezés]. Kolozsvár.; nyomtatásban: Somló, B. *A parlamentarizmus a magyar jogban*. Kolozsvár. 1896.
- Somló, B. 1900a. A háború a szociológia szempontjából. *Husadik Század*, 1. évf. II. kötet, 225–227.
- Somló, B. 1900b. Az organikus társadalomtan. *Husadik Század*, 1. évf. II. kötet, 145–147.
- Somló, B. 1900c. Háború és béke. *Magyar Egyetemi Szemle*, 21–30.
- Somló, B. 1902. A kormányzat vagy az emberi fejlődés. *Husadik Század*, 3. évf. 1902. VI. kötet, 163–164.

- Somló, B. 1903a. *Állami beavatkozás és individualizmus*. Budapest, Politzer [Társadalomtudományi könyvtár II], 2. kiadása: Budapest, Grill, 1907. Részletének újraközlése: Somló, B. Állami beavatkozás és individualizmus. A tudomány szerepe az emberi cselekvésben. *Politikatudományi Szemle*. 2006/4. 183–188.
- Somló, B. 1903b. Recenzió Jászi Oszkár: A történelmi materializmus állambölcselete című művéről. *Jogtudományi Közlöny*, 18. sz. 152–153. Somló, B. 1905. Méray kulturfiziológiája. *Huszedik Század*, 6. évf. 310–324.
- Somló, B. 1903c. Politikai antropológia. *Huszedik Század*, 4. évf. VII. kötet, 689–690.
- Somló, B. 1903d. Természet és társadalom. Válasz Szabó Ervin ily című bírálata. *Huszedik Század*. VII. kötet, 992–994.
- Somló, B. 1905a. A politika tudománya a törvényhozásban. *A nagyvárad királyi katolikus jogakadémia almanachja 1904–1905*. Nagyvárad. 13–22.
- Somló, B. 1905b. Méray kulturfiziológiája. *Huszedik Század*, 6. évf. 310–324.
- Somló, B. 1906a. *Jogbölcseleti előadásai*. Első füzet. Kolozsvár.
- Somló, B. 1906b. Politika és szociológia. Méray rendszere és prognózisai. *Huszedik Század*, 7. évf. XIII. 369–381.
- Somló, B. 1917. *Juristische Grundlehre*. Lipcse [Leipzig]. 2¹⁹²⁷; újranyomva: Aalen, Scientia Verlag, 1973. A mű részlete magyarul: *Jogi alaptan*. (Ford.: Sajó András és Sándor Tamás) In: Varga, Cs (ed.) *Modern polgári jogelméleti tanulmányok*. Budapest. 1977. 45–61.
- Somló, B. 1919. *Naplójegyzetek*. Kézirat. OSZK Kézirattár. Quart. Hung. 3038/4. kötet. 1919. április 5.
- Somló, B. 1920a. *Jogbölcselet. Somló Bódog egyetemi ny. r. tanár Jogi Alaptan című műve nyomán*. Budapest. 1920; ennek újraközlése: Somló Bódog: *Jogbölcselet. A Juristische Grundlehre kivonata*. Szerk.: Takács Péter. Miskolc. 1995.
- Somló, B. 1920b. Platón államtana. *Magyar Jogi Szemle*, I. V. 290–300. különlenyomat: *Magyar Jogi Szemle Könyvtára 2*. [Budapest, Pallas] 1920. 1–13.
- Somló, B. 1921. Machiavelli. *Társadalomtudomány*, 1921/1. 41–69. különlenyomat: Budapest, Politzer, 1921. 1–32.
- Somló, F. 1926. *Prima philosophia. Gedanken zu einer erster Philosophie*. Berlin–Leipzig.
- Somló, B. 1981. Aristoteles [jegyzetek]. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1981/6. 819–835.
- Somló, B. 1985a. Jegyzetei Augustinus állambölcseletéről. *Állam- és Jogtudomány*, 1985/4. 778–783.
- Somló, B. 1985b. Állambölcseleti jegyzetek. *Állam- és Jogtudomány*, 1985/2. 363–373.
- Somló, B. (é. n.) a. *Állambölcseleti jegyzetek*. Kézirat. OSZK Kézirattár. Quart. Hung. 3039.

- Somló, B. (é. n.) b. „Platon államtana” és vegyes jogfilozófiai jegyzetek. Kézirat. OSZK Kézirattár. Quart. Hung. 3040.
- Somló, B. (é. n.) c. *Okos mondások gyűjteménye*. Kézirat. OSZK Kézirattár. Analekta/40. Schr-Sp/5382.
- Szabó, E. 1903a. Szabó Ervin válasza Somló Bódognak. *Huszedik Század*. VII. kötet, 994–995.
- Szabó, E. 1903b. Természet és társadalom. *Huszedik Század*. VII. kötet, 747–772.
- Szegő, K. (ed.) 1999. *Somló Bódog: Értékfilozófiai Írások*. Kolozsvár–Szeged.
- Varga, Cs. 1981. Somló Bódog jegyzetei Arisztotelész állambölcseletéről. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1981/6. 816–819.
- Varga Cs. 1985a. Somló Bódog jegyzetei Augustinus állambölcseletéről. *Állam- és Jogtudomány*, 1985/4. 777.
- Varga, Cs. 1985b. Somló Bódog végső summázata: az ismeretlen Állambölcseleti jegyzetek. *Állam- és Jogtudomány*, 1985/2. 359–363.
- Varga, Cs. 1999. *Felix Somló. Schriften Zur Rechtsphilosophie*. Budapest.
- Zódi, Zs. 1995. Somló Bódog műveinek bibliográfiája. In: Losset et alii: *Portrévázlatok a magyar jogbölcseleti gondolkodás történetéből*. Miskolc, 136–142.